

HALVVEJS TIL ASIEN OG FREMMEDE I KØBENHAVN

AF MORTEN THING

I 1913 skrev rigsdagsbibliotekar Emil Elberling om 'Udlændinge i Danmark' i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* bl.a.: "Med Hensyn til de *polsk-russiske Jøder*, der vel nok kan regnes for det mest fremmede Element, ikke alene ved Fødeland og Sprog, men ogsaa ved Trosbekendelse og Tankesæt [...]"¹⁾

Året efter kunne man i *Social-Demokraten* om det jødiske sangkor Hasomir læse: "Publikum ved denne Koncert var ikke det mindst interessante; det var et mærkeligt fremmedartet Publikum, hvis Udseende, Væsen og Tale hensatte En til Halvasien."²⁾

Både 'fremmed' og 'Halvasien' er – som de fremmede selv – kommet til os udefra som leksikale indvandrere. 'Fremmed' er indlånt fra middelnedertysk 'vremede', parallelt til tysk 'fremd'. Middelnedertysk betyder, at ordet er kommet til os med enten hansekøbmænd eller nederlandske købmænd. Fra 1300-1550 var påvirkningen herfra meget stor både af det danske sprog, hvor det efterlod masser af lån, måske 1500 nye ord, og af det danske samfund. Ordet 'fremmed' er et minde om den stærke strøm af kulturblending, som har præget Danmark helt frem til midten af 1800-tallet, hvor den danske nationalisme blev konstrueret som 'ren danskhed'.

'Halvasien' kom ind i dansk med oversættelsen af østrigeren Karl Emil Franzos' bog *Aus Halb-Asien* (1876) til dansk *Fra Halvasien* (1878). Ifølge *Ordbog over det danske Sprog* betyder ordet "person fra Østeuropa" og den anfører et citat fra *Fædrelandet* fra 1879: "Selve Kroningen (:

i Rusland) bliver selvfølgelig udført med al den Pragt og Ødselhed, som en halvasiatisk Enehersker er i Stand til at udfolde"; og et fra *Dansk Tidsskrift* 1903: "Baade Serbere og Bulgarer er Halvasiater."³⁾

Hvad vil det sige at være fremmed i Danmark, i et land som i århundreder havde været en multikulturel stat, hvor dansk, tysk og norsk var relativt ligestillede? Det fremmede havde været tematiseret som religiøs fremmedhed i forhold til de religiøse minoriteter, man tillod her (huguenotter, reformerte, jøder, katolikker mm). Det fremmede havde været tematiseret som legalt problem med indførelsen af indfødsretten i 1776. Den mono-nationale stat, som opstod efter 1864 i kombination med moderniseringen af det danske samfund, producerede imidlertid et nyt blik på de fremmede, det hierarkiserende blik. Fremmed er man jo sprogligt, når man ikke kender hinanden. Men *fremmed* i den nye, ideologiske mening betyder både 'meget fjernet fra os', 'helt anderledes', men også 'laverestående'. Den moderne nationalitetstænkning udfoldede sig samtidig med det nye biologiske paradigme, og fra husdyrforædlingen hentede man racebegrebet ind i nationalitetstænkningen. Det nye fremmed-begreb adskilte sig fra det juridiske fremmed-begreb, som var formelt og henviste til de, som ikke havde indfødsret.⁴⁾

Den danske fremmedlov af 1875 regulerede indvandringen. Ville man arbejde i Danmark, skulle man registreres hos politiet og udstyres med en opholdsbog. Den var lavet ligesom de skudsmålsbøger, tyen-

de skulle have, hvor arbejdsgivere kunne notere i bogen, hvor et tyende havde arbejdet. I opholdsbogen noterede politiet eller arbejdsgiveren, hvor den fremmede havde haft ophold. Pas behøvede man ikke for at komme til Danmark. De udenlandske arbejdere, som kom til Danmark i større tal, var svenskere og tyskere.⁵⁾ Omkring forrige århundredskifte ændrede dette sig, fordi de russiske indvandrere pludselig kom i stort tal. De bestod af flere grupper: dels af polakker til brug i landbruget (som også kom fra Galicien, som dengang lå i Østrig-Ungarn), dels af russiske jøder og dels af andre russiske indvandrere.

Var Danmark vant til tyskere, svenskere, islændinge osv., var man ikke vant til mere eksotiske besøgende. Da én af de kinesere, der havde været udstillet i Tivoli, i 1907 indgik ægteskab med en dansker i Frederikshavn, var det en sensation, og han kom i avisen med portræt af ham og hustruen.⁶⁾ Enkelte sorte fra Dansk Vestindien sås også i Danmark, men formentlig var det ret dækkende for manges holdning, når *Hjemmet* i 1916 i en artikel om "Vort Negerespørgsmaal" kunne skrive:

"En Neger kan i og for sig være god nok," sagde engang en amerikansk Statsmand, "men han bliver aldrig saa god som en hvid Mand."

Disse Ord, som overfladisk set synes saa brutale, indeholder en Sandhed, som den, der vil regere Negre, ikke maa lukke Øjnene for. De Sorte kan ikke som Folk sidestilles med Hvide og ikke behandles som Hvide. Dette gælder ogsaa for Negerbefolkningen paa vore vestindiske Øer.⁷⁾

Var de russiske jøder 'de mest fremmede' og fra 'Halvasien', så var de dog hverken gule eller sorte. Og Elberling mente karakteristisk nok, at "saasnart den første haarde Kamp for Tilværelsen er vel overstaaet", så ville de "stræbe [...] at slutte sig nøje til det Land, der gæstfrit har modtaget dem". Deres eksotisme ville altså formentlig forsvinde i løbet af 1-2 generationer. Denne prognose byggede dels på, at jøder havde levet længe i Europa og var indskrevet i kristendommen, og dels på at de russiske jøder havde en art ambassade i landet i form af de danske jøder. Socialpolitisk hørte de til under Mosaik

Troessamfunds (MT) fattigvæsen og ikke under Københavns Kommunes. MT opkrævede selv skat og forvaltede selv sit fattigvæsen som en stat i staten helt frem til socialreformen i 1933.

At de russiske jøder var *fremmede* havde mange aspekter. De var det i forhold til hinanden, i forhold til de danske jøder og i forhold til det danske samfund.

FREMMED BLANDT SINE EGNE

Den store exodus fra Rusland begyndte i 1881. Fra 1882 begyndte flygtningene at komme gennem København. Der dannedes en hjælpekomite, som ydede tilskud til tøj, til billetter osv. At dømmes efter udbetalingerne, var der ikke tale om mange.⁸⁾ Ifølge folketællingen fra 1906 var ca. 50 russiske jøder kommet hertil og var blevet her mellem 1881 og 1903. Ifølge folketællingen fra 1911 var 57 kommet i 1904, 130 i 1905, 208 i 1906, 183 i 1907, 122 i 1908, 196 i 1909 og 251 i 1910. I samme periode steg MTs udgifter til fattigvæsnet fra ca. 12.000 til ca. 20.000 kr. pr år. Hertil kom så hjælpekomiteens udgifter, som 1905-10 lå mellem 9.000 og 25.000 per år.

De russiske jøder ankom over en periode på 32 år fra 1882 til 1914 med hovedvægten på de elleve år fra 1904 til 1914. De kom ikke fra ét område i Rusland, men fra hele bosættelsesområdet som strakte sig fra Litauen over Hviderusland og Polen til Ukraine, selvom en stor del nok kom fra den nordlige del af området. De talte forskellige dialekter af jiddish, hvilket faktisk fremgår af de jiddishe aviser, da der ikke var nogen fast ortografisk norm. Et eksempel kunne være det første blad, som bogtrykkeren Josef Litschevsky udgav fra 1911. Det hed *Der vokhen blat* de første otte numre og skiftede så køn til *Dos vokhen blat*. Litschevsky kom fra Sydrusland og har sandsynligvis talt en dialekt med kun to køn (femininum og maskulinum), mens man i store områder af Polen havde tre køn og hvor 'blat' er neutrum. Også udtaleforskelle afspejler sig i aviserne. I de første numre af *Vokhen blat* er det almindeligt at skrive 'fin', mens formen 'fun' (fra, af) senere blev den almindelige.

Dialekterne var kun et aspekt af det forhold, at indvandrerne var kommet fra for-

Billedcollage fra dagbladet Riget
19. juli 1911.
Øverst til venstre Josef Litischevski
og hans lille trykkemaskine i
Nansensgade 21.
Nedenunder det omtalte nådlerværk-
sted og til højre en samling jødiske
børn i gården til trykkeri og
nådlerværksted.

Vokhen blats første nummer.
Man kan se, at Litischevski
måtte trykke hver side af to
gange.

skellige delkulturer af det store jødiske område. Andre kulturelle forskelle var madvaner, religiøse forskelle, klædedragt osv. I den fascinerende undersøgelse af jiddiske dialektale og kulturelle forskelle, som lægges frem i *The language and culture atlas of Ashkenazic Jewry* fremgår det, at der var store forskelle i serveringen til højtiderne i de forskellige områder.⁹⁾ Mange anså fx tomater for at være treife (dvs. ikke-kosher); formentlig mindede deres røde farve om blod.

Der var imidlertid også modsætninger i det jødiske samfund, som gjaldt hele samfundet. Fra relativt tidligt genskabte indvandrerne her i landet organisationer som afspejlede disse store modsætninger. Det drejer sig fx om de små synagoger eller om organisationer som Bund, det jødiske socialdemokrati. Der skabtes et væld af organisationer, som udtrykte forskellige eller ligefrem modsatrettede interesser fra 'det gamle hjem'.

Der skabtes imidlertid også forskellige tilløb til en lokal offentlighed her i landet, som så at sige sammenfattede indvandrerne. Det gjaldt sådanne *institutioner* som Bunds arbejderlæsesal for alle, Toynbeehallen og det jiddiske teater, der måske var den mest forbløffende institution i denne indvandreroffentlighed. Uden at det pådrog sig nogen væsentlig interesse fra det danske samfund opførtes der 1906-52 271 jiddiske teaterstykker i København. Der skabtes også *foreninger*, hvis funktion var at samle alle indvandrerne på trods af modsætningerne. 'Yidishe folks ferayn', som blev grundlagt i oktober 1911, så det som sin opgave at koncentrere sig om 'al-gemeyne tetigkeyt', almen virksomhed, dvs. at arbejde hævet over sociale, politiske og religiøse forskelle. Mere succes fik 'Fereynigung fun ale rusishe yidn in Kopenhagen', grundlagt i januar 1913. Det var ikke mindst overrabbiner Max Schornstein, som pressede på for at frembringe 'en offentlig mening'. Problemet var bl.a. de mange, som tiggede og som udnyttede de forskellige former for godgørenhed. 'Sammenslutningen' skulle både stramme op på hjælpen til indvandrerne og lægge normen for, hvad der var rigtigt og forkert.

Forsøgene på at skabe en offentlighed

blandt de indvandrede jøder underbyggedes af de blade, som fra 1911-21 udkom på jiddish i København. Man kan anskue disse forsøg som en måde at samle sig overfor fælles modstandere: de danske jøder i MT og den danske stat, men *også* som en måde at overkomme den interne fremmedhed og *forene* sig.

FREMMED BLANDT JØDER

Ser vi på analysen af de danske jøder, som de fremstår i folketællingen fra 1906, så var 44,3% beskæftiget i handel, 15,5% i liberale erhverv og 22,6% levede af private midler. Det vil sige, at 82,4% tilhørte borgerskabet eller eliten i en bredere mening. Udviklingen siden den delvise ligestilling af jøderne i 1814 og frem gennem 1800-tallet havde frembragt en ret uproblematisk integration af en meget stor del af de københavnske jøder i samfundets øverste klasser. Ifølge tællingen fra 1911 tilhørte 83,9% af indvandrerne arbejderklassen.¹⁰⁾

Denne slående sociale modsætning mellem danske og russiske jøder gjorde de to grupper meget fremmede overfor hinanden. Men det var en modsætning med mange aspekter. På et næsten ideologisk plan kan man pege på modsætningen mellem 'østjøder' og 'vestjøder', en modsætning som dannedes i løbet af 1800-tallet, hvor 'østjøderne' blev til i den vestlige fantasi, som barbariske, udannede, primitive. I *Lykke-Per finder Skatten* fra 1898 lade Henrik Pontoppidan den københavnske overklassejøde Jakobe for første gang se *østjøder*. Hun ser dem på en banegård i Berlin og finder det meget vanskeligt at identificere sig med dem. Denne scene er nærmest kopieret fra en lignende scene i Georg Brandes' *Berlin som tysk Rigshovedstad* fra 1884, hvor Brandes ser de østjødiske flygtninge på den schlesiske banegård i Berlin og netop oplever denne afstand til dem, som burde have været 'hans egne'.

De danske jøder ønskede i første række, i lighed med de tyske, at viderebefordre østjøderne til andre lande. Noget som 'Hilfsverein der Deutschen Juden' gav økonomisk tilskud til. Ifølge deres beretninger var udvandringen over København 1906-1913 883 ud af de i alt 16.526 de hjælp i

Foto fra
ugebladet
Hver 8. Dag
den 23. marts
1908.
De russiske
jøder står i kø
for at få hjælp
hos Josef
Fischer, som
stod for
menighedens
fattighjælp.

samme periode, heraf 10.773 til USA.¹¹⁾ Men der kom også indvandrere andre steder fra end fra Tyskland.

I 1904 dannedes på initiativ af MT en komite til hjælp for de russiske emigranter. Der blev lavet en stor indsamling gennem *Politiken*, som offentliggjorde bidragyderne i lange lister. Denne 'Russerkomité' blev administreret af Josef Fischer, som officielt var bibliotekar i MT, men som blev den centrale person i det jødiske fattigvæsens administration af indvandrerne. Selvom man forsøgte at genoplive indsamlingen flere gange, blev det klart i løbet af nogle år, at MT selv måtte løfte opgaven.

Mange af de indvandrede jøder betragtede de danske jøder som stort set assimilerede. Selv de af indvandrerne, som ikke var religiøse, ville ikke drømme om at lade sig vie borgerligt. De ville under bryllupsbaldakinen i synagogen, for at det var rigtigt og jødisk. Men man skulle betale indtrædelsespenge til MT for at blive viet på 90 kr. Det var så mange penge, at kun meget få havde råd til det. Overrabbiner Schornstein, som talte jiddish og i mange

henseender var indvandrernes fortalere, fik gennemført, at man kunne blive viet uden at betale indtrædelsespenge og kun betale de 30 kr. selve brylluppet kostede. Men medlemmer af MT, det blev kun de rigeste af indvandrerne, og omkring 1918-19 blev reglerne ændret, så man skulle være dansk statsborger for at være medlem af MT. Det betød, at vi skal op i 30erne før indvandrerne begyndte at præge MT med deres stemmer. De lavede simpelthen en forening – Jødisk Forening af 1930 – med henblik på en ændring af MTs afstemningsregler, så repræsentantskabet blev suppleret med en delegeretforsamling, og så kvinder fik stemmeret.

I oktober 1908 åbnedes på privat initiativ af seks dansk-jødiske kvinder 'Folkebørnehaven for de russiske Emigranternes Børn'.¹²⁾ I en tryksag, hvor de søgte at samle penge ind til driften, skrev de: "Det viste sig snart at denne Indretning i mange Retninger var til stor Nytté, idet Børnene fik Lejlighed til at vænne sig til Orden, Renlighed og Akkuratessé og til at tale Dansk."¹³⁾ Man hører her et kraftigt ekko

af, hvordan de danske jøder så på indvandrernes børn: de var uordentlige, beskidte, sjuskede og talte kun jiddish. Ikke mindst var man bange for smitte. Man kan følge det i MTs fattiglæge, Arnold Friedlænders, indberetninger. I begyndelsen er én af de helt store sygdomme fnat. De russiske indvandrere var gennemgående ti gange så tit patienter hos Friedlænder som de fattige blandt de danske jøder.¹⁴⁾

Allerede i 1907 rejste bladet *Mosaisk Samfund* spørgsmålet: "Har København en "Ghetto"?", men mente kun, at der var en begyndelse: "Alle de udvandrede jødiske Polakker og Russere har alle haft den mærkelige Idé, at indlogere sig i de allersleste Rønner i Aabenraa, Landemærket, Vognmagergade og Brøndstræde."¹⁵⁾ Ifølge Traps undersøgelse af folketællingen fra 1911 var de gader, som havde flest russiske jøder (og i denne rækkefølge): Nansensgade, Borgergade, Peder Hvidtfeldsstræde, Adelgade, Åbenrå, Pilestræde, Skt. Pederstræde og Rosengården. I hver af disse gader boede mellem 136 og 58 russiske jøder.

Netop spørgsmålet om København havde en ghetto, og hvad det i givet fald betød, dukkede op i pressen med jævne mellemrum. I 1908 havde *Hver 8. Dag* en artikel om 'De russiske Jøder', som rejste problemet.¹⁶⁾ I 1912 havde dagbladet *København* nogle artikler om 'Københavns Ghetto', som talte om fare for epidemier, om falskmøntnere, forfalskning af papirer og politiske forbrydere. "Nogen Styrke tilfører det fremmede Blod ikke vor Nation, Tilskud til vor Kultur heller ikke, og med deres Hygiejne er det saare smaat bevendt."¹⁷⁾ *Mosaisk Samfund* kaldte artiklerne "maskerede Opfordringer til en Pogrom en miniature", men stillede samtidig krav om kontrol med indvandrerne fra MTs og politiets side, så man kunne "udvise de mindre heldige Elementer."¹⁸⁾ Senere bragte bladet et anonymt interview med "et meget fremtrædende Medlem af Menighedens Repræsentantskab", som udtalte: "Det er, saa vidt jeg kan se, alt andet end heldigt, hvis der dannes et stort jødisk Proletariat af fremmed Nationalitet i København [...]"¹⁹⁾

I sommeren 1912 kørte *Social-Demokraten* en voldsom kampagne imod MT og spe-

cielt fattigforstanderen, Poul Levin. Baggrunden var den, at den kendte socialdemokratiske politiker Peter Sabroe ved juletid 1911 havde påtruffet en jødisk dreng, som han syntes så ussel ud og som blev dårligt behandlet af sin stedmor. Sabroe tog drengen med sig og prøvede at få Værgerådet involveret, men Schornstein kom imellem og tog sig af drengen. I juli 1912 ville MT have drengens familie udvist til Rusland. Det kom til voldsom polemik.²⁰⁾ MT svarede i *Berlingske Tidende* og skrev bl.a.: "Udvisningen af disse Familier er sket for at udrense den herværende store Koloni af Indvandrede for daarlige Elementer, der ved mislig Børneopdragelse eller ved at overlade deres Nærmeste til Sygdom og Nød bringer deres arbejdsomme og hæderlige Trosfæller i Vanry og falder Samfundet til Byrde."²¹⁾

I september 1913 påbegyndte en journalist ved dagbladet *Hovedstaden* et eksperiment som det, Jack London havde gjort i 1902 i London, nemlig at forklæde sig og leve blandt de fattige. Londons forsøg resulterede i bogen *Afgrundens Folk*, som meget sigende netop i 1913 var udkommet på dansk. Journalisten M.B. beskrev i en række illustrerede artikler livet i 'Den københavnske Ghetto', en slags impressionistisk antropologisk undersøgelse, som på trods af sine indlysende fordomme alligevel er en forbløffende og interessant kilde til såvel livet blandt indvandrerne og den danske opfattelse af det. Artiklerne blev optrykt i *Mosaisk Samfund*, som længe havde givet udtryk for synspunkter, som sikkert var dækkende for en del af de danske jøder i forhold til de russiske jøder: politikontrol og udvisninger af de farlige elementer.²²⁾ Indledningsartiklen sluttede: "Den københavnske Ghetto er en Stad i Staden, interessant nok i sin Fremmedartethed og med sine mærkelige Skæbner. Nogen Pynt er den ikke, og en Skildring af det Liv, der leves i den, kan aldrig blive nogen Solstraalefortælling." I 1915 nåede det antropologiske blik *Hjemmet*. 'Den københavnske Ghetto' blev beskrevet i en stor artikel med fotografier. Det hed indledningsvis: "Den, som har vandret om i Hamborgs eller Londons Jødekvartaler, glemmer aldrig deres usigelige Elendig-

Lægen Louis Frænkel åbnede i 1907 Toynehall i København, hvor indvandrere kunne læse aviser på jiddish. Senere lavede de selv Bunds Arbejderlæsesal for alle i København, som blev et kulturelt centrum.

hed, som trods alt dog præges af en orientalsk Maleriskhed.²³⁾ I 1918 var det ugebladet *Hver 8. Dag* som var på besøg i den københavnske ghetto:

"Og her danner de nu deres egen triste By, en tæt sammenstuvet Ghetto af smaa mørke lyssky Reder, der er forede med tilfældigt sammenbragt Bohave. I 3-4-5 Etager over hverandre bor de saa tæt som Raager. Og ligesom denne sorte Fugl søger de bort fra Rederne om Dagen i store Sværme, ud over Byen. Det vil sige – de Voksne. Børnene bliver derimod hjemme i Gaardene, i de smaa skumle Baggaarde, der kun som et snævert Krater aabner sig op mod den barmhjertige Himmel."²⁴⁾

Mosaisk Samfunds modstand mod indvandringen blev kun yderligere underbygget af krigsindvandringen, som kom ved første verdenskrigs udbrud i august 1914. I løbet af ganske få dage blev København oversvømmet af russere, som blev udvist af Tyskland. En del af dem var jøder, og selvom mange blev sendt videre til USA, blev en del af dem i København. De var socialt af en helt anderledes herkomst end de andre russiske jøder i København. Som *Mosaisk Samfund* skrev: "Som man ved, opholder der sig for Tiden en Del meget intelligente jødiske Forfattere og Jour-

nalister med "Scholem Aleichum" i Spidsen her i Byen." Set med bladets øjne udstillede dette kun endnu tydeligere, at det ellers var affaldet, man havde fået. I en artikel om 'Det indvandrede Proletariat' slår redaktøren, M. Koppel, på, at det er gået alt for vidt med gæstfriheden, hvilket viser sig i den uanstændige krævementalitet som proletarerne udviste. "Antagelig er det ogsaa noget af dette Krapyl, der har ringet "Mosaisk Samfund"s Udgiver og dets Redaktør op i Telefonen og truet med Prygl og Indsendelse af Klage til Udenrigsministeriet". Han mente, der burde statuere et eksempel.²⁵⁾ Med tiden indså bladet dog, at indvandrere var kommet for at blive, og tonen ændrede sig. Men fx mente det, at indvandrere måtte tage navneforandring. Ikke nok med at de havde "klumpet sig sammen i de daarligste af Byens Kvarterer, hvor de lever under hygiejniske Forhold, der nærmest er en Skamplet ikke blot paa det jødiske Samfund her i Byen, men ligesaa meget falder tilbage paa dem selv." De havde tillige "Calabarriske Navne", "som et civiliseret Menneske med sin bedste Vilje ikke kan udtale uden at slaa et Par Knuder paa Tungen".²⁶⁾

Den utilpashed med indvandrere og deres fremmedhed, som kom til udtryk

blandt de københavnske jøder, fandtes også hos Israelsmissionen. Det var kristne, som så det som sin opgave at omvende jøder til kristendommen og som udfoldede et socialt arbejde blandt indvandrerne, som konkurrerede med MTs og de andre jødiske organisationers, og som indvandrerne så på med voldsom uvilje. En af missionærerne, Aage Esbo, har i sine erindringer detaljeret skildret, hvor pinlige han syntes indvandrerne kunne være, når han skulle hjælpe dem, fx på et offentligt kontor, hvor de slet ikke kendte til regler for god opførsel og talte højt, røg eller gik om bag skranken for at se kontoristerne over skulderen.²⁷⁾

Et fast indslag i opfattelsen af fremmedheden hos indvandrerne var deres *'mørk-hed'*, det sorte hår og de mørke øjne, et tegn som i Danmark jo ellers betød *'tater'* eller evt. efterkommer efter de spanske soldater på Koldinghus. Det mørke associerede også til det *'halvasiatiske'*. Hørt med de danske jøders ører var det imidlertid deres *sprog*, som var det mest fremmedartede. Jeg skal ikke her gå i dybden med spørgsmålet, men henviser til en mere omfattende fremstilling af spørgsmålet.²⁸⁾ Både MT og de danske jøder generelt mente, at indvandrerne burde lære dansk. Det understregedes i alle pædagogiske sammenhænge som i forhold til børnehaven, børnehjemmet og de to jødiske skoler, Mosaisk Drengeskole og Carolineskolen. Også Toynbeehallen havde kurser i dansk og understregede nødvendigheden af danskundskaber. Indvandrerne var meget enige heri, selvom første generation lærte at tale dansk med varierende færdighed. Noget andet var, at de danske jøder gennemgående betragtede indvandrernes modersmål, jiddish, som noget de hurtigst muligt burde glemme. Det blev simpelthen ikke betragtet som noget, der var værd at samle på og knap nok et sprog. Jiddishismen, den ideologiske overbygning til den sprogpoltiske bevægelse, som så jiddish som det vigtigste jødiske sprog og som rygraden i den østjødiske kultur, havde mange støtter blandt indvandrerne. Denne stemme kom kraftigt til orde i den jiddiske presse i København. På trods af et stort pres lykkedes det først i 30erne for en kort

overgang at få jiddish indført på de jødiske skoler. 30erne igennem underviste Samuel Beilin drengene før skoletid og pigerne efter skoletid, finansieret af forældrene selv.²⁹⁾

Blandt indvandrerne var der en hel del religiøse, som så på de danske jøder med meget kritiske øjne. Mange har derfor antaget, at den ultraortodokse menighed Machsike Hadas (MH) netop afspejlede dette forhold. Men det er ikke tilfældet i væsentlig grad. Der var, da indvandrerne kom, allerede en lille outsidersmenighed i Læderstræde 5, en udspaltning, som havde rødder tilbage i 1800-tallets reform af den københavnske menighed. MH opstod derimod i kølvandet på striden mellem MT og overrabbiner Tobias Lewenstein og var i begyndelsen Lewensteins *'parti'* i kampen mod flertallet i repræsentantskabet. Efter Lewenstein forlod landet, og MH fik en ny rabbiner i Michael Sholem Winckler, anlagde han en linje, der fx så jiddish som *'blot forkert tysk'*, og MH understregede, at den ikke var nogen indvandrermenighed. Der var flere eksempler på lokale bedehuse i den københavnske ghetto, men indvandrerne blev aldrig nogen religiøs opposition til MT. Det skyldes sikkert også, at overrabbiner Max Schornstein om nogen var indvandrernes mand.

Derimod udgjorde indvandrerne en politisk opposition til den meget konservative ledelse i MT. En meget stor del af dem var (særlig lige efter 1905) politiske flygtninge, som kom i kølvandet på den mislykkede revolution i Rusland. I oktober 1906 kom det til en demonstration på Vestre Kirkegaard i forbindelse med en russisk revolutionærs begravelse. I forlængelse heraf oprettedes i november et Centraltilmeldingsbureau for udlændinge under Københavns Politis 2. inspektorat. Her skulle alle udlændinge i Danmark tilmeldes, begyndelsen til den centralisering af politiet, som fortsatte med dannelsen af Statspolitiet i 1911. På bestilling oppefra udarbejdede bureauet i maj 1907 en foreløbig opgørelse over russiske statsborgere, en forløber for de senere årlige opgørelser, som viste, at russerne som regel udgjorde den næststørste gruppe blandt udlændingene i Danmark. Det hed i opgørelsen:

Folkebørnehaven for de russiske emigranternes børn blev åbnet i 1908 af dansk-jødiske kvinder. Her er børnene og deres børnehavelærerinde, som det dengang hed, fotograferet til Hjemmet den 21. februar 1915.

”De herboende Russere, der for Størsteparten ere *Jøder* [...] ere langt fra ufarlige, idet de for en stor Del bestaar af yngre Folk, hvoriblandt der uden Tvivl befinder sig en Del Militærdesertører samt andre, der som urolige Hoveder have set sig nødsagede til at forlade Rusland [...] og selv om de tilsyneladende her ere faldne til Ro, og mange af dem have faaet Arbejde, og at de derfor af Klogskabshensyn vil undlade at smede politiske Komploter eller begaa Forbrydelser i politisk Øjemed, maa der altid gaaes ud fra, at der findes *aktive Revolutionaire* blandt dem, der ingen Hensyn tage [...]”

Til alt held havde MT gennem Josef Fischer, ”lovte at meddele Politiet Underretning, saasnart han maatte erfare, at der blandt Russerne er et uroligt Hoved.”³⁰⁾ MT og politiet havde her en fælles interesse i at holde de revolutionære ude af Danmark. Fra en gennemgang af Statspolitiets overvågning, ved vi at de russiske jøder dér stod centralt.³¹⁾ Forbindelsen til politiet var ikke kun en kanal til information, MT brugte den også til at udvirke udvisninger. Af det arkivmateriale, som findes, kan man se, at MT brugte denne mulighed til at slippe af med meget ud-

giftskrævende, fattige jøder. Rygter blandt indvandrerne, om at MT også udvirkede politiske udvisninger, var meget vedholdende, men kan ikke verificeres af materialet i MTs arkiv. Politiet brugte imidlertid udvisninger også til at slippe af med i deres øjne suspekterede personer. Et oplagt eksempel var redaktøren af det jiddiske ugeblad *Vokhen blat*, I. M. Brender, som det danske militære efterretningsvæsen i 1919 hæftede en (ubegrundet) bolsjevikmistanke på og fik udvist.³²⁾

Forbindelsen mellem MT og det offentlige var ikke som til andre private organisationer, fordi MT frem til 1933 var en stat i staten med eget fattigvæsen. MT blev fx rutinemæssigt hørt om verserende sager i Magistraten som vedrørte jøder. Da ’Jiddisch-Skolen’ i 1928 søgte kommunen om lokaler på en kommuneskole, blev MT hørt om sagen. Repræsentantskabet mente ikke, det var nogen god ide, hvorfor kommunen afslog det. MT blev også hørt i alle indfødsretssager, og Josef Fischer førte store protokoller over de indvandrere, han havde været i kontakt med, for at kunne afgive erklæring om deres forhold, fx deres sædeligeandel. MT havde således forvaltningsretligt en fuldstændig enestående

position, som tillige var dybt betænkelig.

Da Cordt Trap skulle opsummere resultaterne af folketællingen i 1921, som han tidligere havde gjort det med tællingerne i 1906, 1911 og 1916 skrev han:

”Mellem det herværende gamle jødiske Samfund og disse fattige russiske Indvandrere [...] bestod der fra først af baade økonomisk, kulturelt og til dels ogsaa religiøst set et dybt svælg, og skønt deres Tal i og for sig var ret beskedent, kom de dog i Forening med deres her fødte talrige Børn efterhaanden til at udgøre en betydelig Del af det jødiske Samfund, der [...] ved Aarhundredskiftet var i talmæssig Tilbagegang.”³³⁾

Siden folketællingen i 1916 var de danske jøders antal i Storkøbenhavn faldet fra 3076 til 2729, mens de russiske jøders var steget fra 2443 til 2615. Denne tendens gjorde ved indgangen til 30erne indvandrerne til den største gruppe – og politisk blev konsekvensen, at valgsystemet i MT blev demokratiseret, og indvandrerne langsomt kunne overtage også den politiske magt.

FREMMED I SAMFUNDET

I forhold til det danske samfund var de russiske jøder den mest eksotiske indvandring, man hidtil havde set. Integrationsprocessen havde mange mellemstadier, men var vellykket i den forstand, at allerede anden generation blev danskere i meget høj grad og tredje generation blev danskere i overvejende grad.

Den statslige integrationspolitik gik over en række stramninger af fortolkningen af loven fra 1875. Bl.a. blev der indført pastvang, hvad der var et stort problem for de russiske jøder, som i stor udstrækning var rejst ud uden pas og ikke bare kunne gå på den russiske ambassade og få et. Alt i alt førte stramningerne til, at indvandring af russiske jøder stoppede omkring 1913-14, og de udviste russiske jøder fra Tyskland var de sidste, som fik lov til at blive her.

Den kulturelle tilpasning strakte sig over en betydeligt længere periode. I den ovenfor citerede undersøgelse af Cordt Trap peger han fx på, at den københavnske ghetto stadig eksisterede i 1921. Ingen

undersøgelser har fulgt op på dette, men der er næppe nogen tvivl om, at den ’geografiske fremmedhed’ brydes med den begyndende sociale opstigning, som fører indvandrerne til Nørrebro og Østerbro og videre omkring i byen. At det netop blev ghettoen, der blev udset til at være eksperimentarium for den første store københavnske byfornyelse, hænger givet sammen med at socialdemokratisk boligpolitik har været social integrativ og imod ghettodannelser udover de riges ghettoer.

I folketællingen fra 1921 udgjorde forsørgerne blandt de russiske jøder 936 personer. Af disse var 313 skræddersvende og 46 skræddermestre. Denne skæve fordeling, at 38% af indvandrerne arbejdede i skrædderfaget, gav anledning til en af de måske voldsomste tilpasningskampe.

Flertallet af de jødiske arbejdere kom fra en helt anden arbejderkultur end den danske. De havde levet med illegale organisationer for hvem, kampen for lovliggørelse var et umiddelbart og revolutionært krav. De kom til en meget velorganiseret og fuldt legal arbejderkultur, hvor det at være i fagforening og sygekasse var helt selvfølgeligt. Flertallet af de jødiske arbejdere havde svært ved at se, hvorfor de skulle være i fagforening, ligesom de havde svært ved at forstå, hvorfor de skulle holde sig til en priskurant. De var interesseret i arbejde, og arbejdsgiverne opdagede hurtigt, at de jødiske skræddere lod sig bruge. Skrædderforbundet og Skræddernes fagforening i København havde prøvet med det gode og det sure, men lige meget hjalp det. Da en tøjgrosserer Schilder, som var kendt for sit anstrengte forhold til overenskomster, i 1911 fik en aftale med DSB om at sy uniformer til en pris, ingen andre kunne konkurrere med, gik formanden for Skrædderforbundet, William P. Arup, i krig både mod Schilder, DSB og de jødiske skræddere. I de jødiske blade var man ret forarget over det sprog, Arup brugte, som man anså for at være antisemitisk. Anna Mironovna, lederen af det jødiske socialdemokrati Bund indså derimod nødvendigheden af, at de jødiske skræddere blev organiseret og holdt sig til overenskomst og priskurant. Bund understøttede således dannelsen af en særlig

Jødisk Skrædderklub kun for jødiske skræddere under Skræddernes fagforening. Men det løste ikke problemet.

I marts 1912 skrev Anna Mironovna en artikel som hun kaldte 'De russiske jøder som skruebrækkere'. Her skrev hun, at det var nødvendigt at offentliggøre navne og adresser på de jødiske skræddere, som tog blokaderamt arbejde, hvilket hun gjorde i samme artikel. Hun forsvarede William Arups artikler og skrev, at fagforeningen ikke førte kamp mod de jødiske skræddere eller jøderne, men mod strejkebryderiet og for priskuranten.³⁴⁾ I det følgende nummer af *Yugend-shtime* kunne man læse, at der havde været et stormende møde i Bund, hvor "Mironovna talte med en streng stemme mod skruebrækkerne".³⁵⁾

Det var imidlertid et sejt arbejde. I august 1912 holdt Jødisk Skrædderklub et offentligt møde i Rømersgade 22, hvor Anna Mironovna "talte om arbejdernes erfaringer med organisation og om den danske arbejderbevægelse. Hun opfordrede alle herre- og dameskræddere til at melde sig i fagforening (lange klapsalver)".³⁶⁾ Selvom organiseringen af de jødiske skræddere øgedes, tog det sin tid inden de var integreret i arbejderkulturen.

Ideologisk var antisemitismen kommet til Danmark i sin moderne form allerede før indvanderne og havde en særlig form i Danmark, nemlig som anti-brandesianisme. Jeg tænker her dels på den antisemitisme, som rettede sig specifikt mod Georg (og Edvard) Brandes, som hos fx Alfred Ipsen, Harald Nielsen og Konrad Simonsen.³⁷⁾ Jeg tænker også på den mere omfattende antisemitisme fx hos folk som A. Hagensen og Saxlund.³⁸⁾ Antibrandesianismen brød imidlertid ud af sin fiksering på personen Brandes, og indvandringen gav den antisemitiske fantasi ny energi.³⁹⁾ Fra *Zions vises protokoller* blev oversat til dansk i 1920 til en nazistisk raceideolog som Aage H. Andersen blev Danmark i mellemkrigstiden del af en europæisk udvikling.

Men netop i antisemitismens historie er der i Danmark en pointe, som siger noget centralt om integrationen af jøderne og den delvise overskridelse af fremmedheden. Redningen af de danske jøder i 1943

blev spontant organiseret som civil ulydighed. Det kan man tage som et tegn på, i hvor høj grad også almindelige danskere betragtede jøderne som danske. Hvad mere er: de generationer, som voksede op efter 1945, kendte ikke til antisemitismen og mødte i deres verden racisme som noget, der foregik mellem hvide og sorte i USA. Først den vanskelige integration af den nye 'eksotiske' indvandring af tyrkere, pakistanere, palæstinensere osv. i 1970erne, 80erne og 90erne genoplivede den slags tanke- og følemønstre, nu ikke som klassisk racisme, men i langt højere grad som en slags kultur-absolutisme, hvor fremmedhed ikke er knyttet til biologien (som i antisemitismen fra 1880-1945), men til kulturelle forskelle, som anses for at være så træge i deres ændringsmuligheder, at der reelt er tale om en meget lille forskel til den biologiske racisme.

Indvandringen af de russiske jøder har således en meget optimistisk konklusion, selvom den skal forstås hen over holocaust, at selvom man kommer fra Halvasien og er meget fremmedartet, så kan fremmedheden altså ophæves og fjendtligheden imod den ugyldiggøres.

Noter:

1. Emil Elberling: Udlændinge i Danmark, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1913, s. 505.
2. "Hasomir", *Social-Demokraten* 20.4.14.
3. *Ordbog over det danske sprog, Supplement* bd. 4, Kbh. 2001.
4. Inger Dübeck: Fremmedrettens udvikling i Danmark ca. 1700-1914, Bent Blüdnikow (red.): *Fremmede i Danmark. 400 års fremmedpolitik*, Odense 1987, s. 13-45.
5. Henrik Zip Sane: *Billige og villige? : fremmedarbejdere i fædrelandet ca. 1800-1970*, Farum 2000.
6. Dansk-kinesisk Alliance, *Politiken* 28.11.07.
7. Vort Negerspørgsmaal, *Hjemmet* 10.2.16.
8. Mosaisk Troessamfundets arkiv pk. 522, Rigsarkivet.
9. Marvin Herzog (red.): *The language and culture atlas of Ashkenazic Jewry*, 1-3, Tübingen 1992-2000.
10. Cordt Trap: Jøderne I København efter Folketællingslisterne af 1906, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1907, s. 156-97 og samme: De russiske Jøder i København, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1912, s. 341-365 samt samme: Nogle befolkningsstatistiske Forskelligheder mellem de gamle jødiske Trossamfund og de indvandrede russiske Jøder i København, *Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur* 1917-19, s. 161-173.
11. *Geschäftsbericht des Hilfsverein der Deutschen Juden*, Berlin 1906-18.
12. Og ikke i 1912 som Bent Blüdnikow skriver om "den første jødiske børnepasning i Danmark" i artiklen 'Snavsede, barfodede og pjaltede', *Vuggestuen & Børnehaven i Carolineskolen 1953-2003*, Kbh. 2003, s. 10. Bladet han citerer fra 1912 kan ikke være *Jødisk Samfund*, da det først begyndte at udkomme i maj 1913, og det var ikke, "troessamfundets blad", som han skriver. Og endelig blev børnehjemmet ikke til Asyl og Børnehaven, begge dele eksisterede side om side.
13. Trykt skrivelse af 8.3.10, pk. 530, læg 1, Russiske Jøder, Indsamlingen 1910, MTs arkiv, Rigsarkivet.
14. Tal i MTs årlige beretninger.
15. I.P.: Har København en "Gettho"?, *Mosaisk Samfund* 22.11.07.
16. Agnes Reym: De russiske Jøder, *Hver 8. Dag* 23.3.08.
17. Nial: Københavns Ghetto, *København* 7.5.12 og 13.5.12. Se også indsigelsen 3.6.12 og svaret 4.6.12.
18. M. Koppel: Kjøbenhavns Ghetto, *Mosaisk Samfund* 8.6.12.
19. Den jødiske Indvandring. Den mosaiske Menighed søger at stoppe den, *Mosaisk Samfund* 10.8.12.
20. Se a Yidish yingel bay Sabroe, *Di yugend shtime* 29.12.11, men især *Social-Demokraten* 19.7.12-30.9.12.
21. *Berlingske Tidende*, aften, 24 .9.12.
22. M.B.: Den københavnske Ghetto, *Hovedstaden* 24.9.13ff, *Mosaisk Samfund* 4.10.13ff.
23. J.I.K.: Den Københavnske Ghetto, *Hjemmet* 21.2.15.
24. Chantecler: Fra den københavnske Ghetto. Et Besøg i Polakkvarteret, *Hver 8. Dag* 3.5.18.
25. M. Koppel: Det indvandrede Proletariat, *Mosaisk Samfund* 31.10.14.
26. Søg Navneforandring, *Mosaisk Samfund* 11.3.16.
27. Aage Esbo: *Blandt Danmarks Jøder. En Missionærs Tilbageblik over 35 Aars Virke blandt Jøder*, Kbh. 1946.
28. Se min 'Et sprog kommer til landet', *Jiddishland i København*, Kbh. 2005, s. 79-107.
29. Lui Beilin: *Min jiddishe far – og jeg*, Kbh. 2001, s. 93.
30. Københavns Politi, 2. politiinspektorat, 1906-16, Centraltilmeldingsbureau for udlændinge, Landsarkivet for Sjælland mv.
31. Se min Da politiet var lige ved at få et efterretningsvæsen, Ning de Coninck-Smith, Mogens Rüdiger og Morten Thing (red.): *Historiens kultur. Fortælling, kritik, metode*, Kbh. 1997, s. 157-176 og Jøderne og revolutionen i Danmark, *Den historiske jøde. Essays & ordbog*, Kbh. 2001, s. 26-46.
32. Se min Zionismen i København, *Jiddishland i København*, Kbh. 2005, s. 72f.
33. Cordt Trap: Russiske Jøder i København i 1921, *Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur*, 1921-25, s. 136.
34. Anna Miranovna: Ruishe yiden als shtrayk-brekher, *Yugend-shtime* 9.3.12.
35. Adolf Kolenius: Vokhendiges, *Yugend-shtime* 16.3.12
36. Vegen dem ferzamlung fun yidishen shnayder klub, *Vokhen blat* 9.8.12.
37. Alfred Ipsen: *Georg Brandes: en Bog om Ret og Uret: Bidrag til dansk Aandslivs Historie i de sidste Decennier af det 19. Aarhundrede*, 1-3, Kbh. 1902-03 og *Protest. Et Bidrag til Belysning af Prof. Georg Brandes' kritiske Metode*, Kbh. 1903; Harald Nielsen: *Jøden, Filisteren og Holsteneren*, Kbh. 1917 og *Usurpatoren*, Kbh. 1922; Konrad Simonsen: *Georg Brandes. (Jødisk Aand i Danmark)*, Kbh. 1913.
38. A. Hagensen: *Den jødiske Periode 1864-1900*, Kjøbenhavn [1904] og E. Saxlund: *Jøder og Gøjim*, Christiania 1910.
39. R. Bøgebjerg: *Jødisk Aand*, Kbh. 1917; H. Brunøe: *Danskerne og de andre : Nogle Erfaringer, en Smule Fornuft og nogle Kendsgerninger til Eftertanke for Menigmand i Danmark*, Kbh. 1919; H.J. Hansen: *Jødespørgsmaalet*. Udgivet af Foreningen Dansker-Ligaen, København 1923.